

Галина Куц

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО В ПОСТМАЙДАННІЙ УКРАЇНІ: ДІАГНОСТИКА ВІДНОСИН

Українські Майдани – Помаранчева революція та Революція Гідності – засвідчили, що в країні сформований потужний запит з боку суспільства на категоричне неприйняття подвійних політичних стандартів, що детермінувало необхідність кардинального переформатування відносин між владою та суспільством.

Куц Галина Михайлівна – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Аргументовано, що значна частина непорозумінь між владою та суспільством у постмайданній Україні зумовлена розбіжностями теоретичного характеру на двох концептуальних рівнях політичного дискурсу. З одного боку – розбіжності між інструментальною версією політики (влада) та фіналістською версією політики (суспільство), а з іншого – між раціональною концепцією демократії, що виникла в межах континентально-європейського політичного дискурсу (суспільство) та емпіричною концепцією демократії, що виникла в межах англосаксонського політичного дискурсу (влада). Зазначено, що ефективність комунікації між владою та суспільством передбачає відповідне коригування комунікаційних стратегій.

Ключові слова: українське суспільство, влада, Майдан, політика інструментальна, політика фіналістська, моральність, демократія раціональна, демократія емпірична.

Kuts Halyna Power and society in post-maidanukraine: diagnosis of relations

The Ukrainian Maidans – The Orange Revolution and the Revolution of Dignity—show that the Ukrainian society has formed a strong demand for the categorical rejection of double political standards, which determined the need for a radical reformation of relations between the authorities and society.

It is argued that a significant part of the misunderstanding between the authorities and society in post-maidan Ukraine is due to the differences of a theoretical kind at the two conceptual levels of political discourse. On the one hand, there is a discrepancy between the instrumental version of politics (power) and the final version of politics (society), and, on the other hand, between the rational conception of democracy that emerged within the continental European political discourse (society) and the empirical concept of democracy that arose within the framework of Anglo-Saxon political discourse (power). It is pointed out that the effectiveness of communication between authorities and society involves appropriate correction of communication strategies.

Key words: *Ukrainian society, power, Maidan, instrumental politics, finalist politics, morality, rational democracy, empirical democracy.*

Постмайданний політичний процес в Україні характеризується суттєвим загостренням відносин між владою та суспільством. Революція Гідності та гібридна російсько-українська війна зумовили необхідність кардинального переформатування цих відносин.

У політичній науці домінує точка зору, що партнерські взаємовідносини влади та суспільства здатні детермінувати ефективний демократичний розвиток. Означена проблематика достатньо широко висвітлюється у контексті дискурсу громадянського суспільства. Разом з тим, у постмайданній Україні структури громадянського суспільства, будучи іноді доволі ефективними, переважно позиціонують себе як опоненти влади, а не її партнери, що *актуалізує* осмислення взаємовідносин влади та суспільства в політичному просторі сучасної України.

Проблематика взаємовідносин влади та суспільства набула наукового висвітлення в різних наукових контекстах у працях багатьох теоретиків (Ф. Бенетон, Г. Гегель, Ш.-Л. Монтеск'є, Платон, Дж. Ролз, Дж. Сарторі та ін.). Окремі аспекти означеної проблематики піддавалися аналізу в українському політичному дискурсі (М. Кармазіна, А. Колодій, Л. Кочубей, М. Михальченко, С. Римаренко, О. Романюк, Г. Щедрова та ін.).

Мета статті полягає в діагностиці сучасного стану взаємовідносин влади та суспільства в постмайданній Україні. *Завдання* статті полягає у виявленні пріоритетних політичних стратегій, які б сприяли формуванню партнерського типу взаємодії владних та суспільних інституцій в Україні.

Обидва українські Майдани – Помаранчева революція (2004 р.) та Євромайдан, або Революція Гідності (осінь–зима 2013–2014 рр.) – засвідчили, що в країні сформований потужний запит з боку суспільства на прозорі та чесні правила гри, на категоричне неприйняття подвійних політичних стандартів [4].

Приводом для першого Майдану – Помаранчевої революції 2004 р. – стала фальсифікація виборів Президента України, коли екзит-поли продемонстрували явну перемогу опозиційного кандидата в Президенти В. Ющенка, а тогочасна українська влада оголосила переможцем виборчих перегонів провладного кандидата В. Януковича.

Приводом для появи другого Майдану – Євромайдану – стала відмова діючого Президента України В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, хоча тривалий час сам постійно декларував прихильність євроінтеграційному курсу України. У масовій свідомості пересічного українця курс України у напрямі ЄС означав дійсну (а не фасадну) розбудову демократичних інституцій та демонтаж олігархічно-кланової моделі політичних відносин.

Загалом, причина появи Революції Гідності була аналогічною причині виникнення Помаранчевої революції – категоричне неприйняття подвійних політичних стандартів. Революція Гідності об'єднала різних за віком, місцем проживання, соціальним статусом, етнічною належністю, релігійними уподобаннями, ідеологічними поглядами людей. З'явився запит на політиків, які щирі у своїх діях, порядні та правдиві. Категорично не сприймався популізм. Утім, означені суспільні запити виявилися нереалізованими у постмайданному політичному процесі України, що поглибило нерозуміння між владою та суспільством, загостривши доволі непрості відносини.

В Україні у 2014 р. склалася унікальна ситуація у взаємовідносинах суспільства та держави. Суспільство – внаслідок тогочасних перипетій (Майдан, анексія Криму Росією, війна на Сході України) взяло на себе значну частину функцій, які властиві переважно державним інститутам. Зокрема, йдеться про сферу національної безпеки, якою стало опікуватися українське суспільство, розуміючи слабкість держави у цій царині. Ця слабкість передусім була зумовлена надмірною бюрократизацією та, зокрема, корумпованістю державного апарату, що призводило до надто повільного втілення державно-управлінських рішень.

У політичному дискурсі домінуючою є точка зору, що партнерська взаємодія інституцій громадянського суспільства та державних структур сприяє демократичному поступу. Втім, у політичному просторі постмайданної України доволі часто структури громадянського суспільства, будучи достатньо ефективними, протиставляють себе владним інституціям, сприймаючи їх вороже. Саме тому стосовно владних органів лунають застереження, що ситуація жорсткого протиставлення по лінії суспільство – влада

здатна призвести до розмивання фундаменту державних інституцій, їх суттєвого послаблення або навіть підриву основ державності. Іноді трапляються кардинально інші застереження, що нібито відсутність співпраці громадянського суспільства з владними структурами здатна призвести до згортання процесів демократизації та наростання тенденцій авторитаризму. Стосовно ж українського суспільства лунають застереження щодо посилення його анархічності, нездатності взагалі миритися з існуванням державних інституцій. Усі ці застереження, як виявилось, переважно є безпідставними. На жаль, сучасний інформаційний простір насичений деструктивними ідеями щодо відносин влади та суспільства в Україні, які насправді спотворюють реальний стан справ.

Політична практика у сфері відносин влади з суспільством в Україні виявилася кардинально іншою. Цікавим є той факт, що відсутність партнерської взаємодії між структурами громадянського суспільства та інституціями влади не призводить до реверсу демократії в Україні. Навпаки, інституції громадянського суспільства та влади, співіснуючи на різних орбітах політичного простору України, певним чином сприяють демократичному поступу у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Для аргументації звернемося до рейтингу, яким оцінюється Індекс демократичних трансформацій (Фундація Бертельсманна) [12]. Рейтинг цікавий тим, що оцінюються лише тривалі демократичні трансформації. Тому дані оприлюднюють лише один раз на два роки.

Так, у 2018 р. із 129 країн у цьому рейтингу Україна посіла 36-те місце; Грузія – 37-ме місце; Молдова – 54-те місце; Росія – 81-ше місце; Білорусь – 85-те місце. Попереду нас Польща, Естонія, Хорватія та ін. У 2016 р. Україна мала 52-ге місце; у 2014 р. – 57-ме місце. Тобто, незважаючи на непрості взаємовідносини влади та суспільства, процеси демократизації в Україні доволі ефективні.

Слід зазначити, що у дослідженні аналізуються демократичні трансформації в країнах, які стали на шлях демократизації. Тобто, країни стабільної демократії в рейтинг не заносяться. Оцінюються 50 різних параметрів у трьох сферах (демократизація; ринкова економіка; державне врядування). Загалом, якщо переглянути

показники попередніх досліджень, то за всіма параметрами спостерігається поступ.

Таким чином, владні інституції демократизуються, змінюються, вони не настільки слабкі, щоб це загрожувало державності України.

Разом з тим, довіра суспільства до багатьох владних інституцій в Україні вкрай низька. В останні роки у соціологічних опитуваннях стосовно довіри українського суспільства до соціальних та державних інституцій перші місця стабільно посідають церква, армія, волонтери/добровольці [10]. Тобто, спостерігається високий рівень довіри як до позадержавних, так і державних інституцій. Так само й низький рівень довіри спостерігається і щодо державних, і щодо позадержавних інституцій. Наприклад, довіра до такого позадержавного інституту, як політичні партії, є вкрай низькою. Хоча саме політичні партії у країнах стабільної демократії виступають ініціаторами об'єднання суспільних груп навколо певної ідеологічної платформи. В Україні довіра до волонтерів чи добровольців значно вища, ніж до політичних партій.

Отже, неприйнятно вести мову про те, що громадянське суспільство, будучи вороже налаштованим проти влади, підриває основи української державності. Адже згідно з опитуванням в українському суспільстві відсутнє кардинальне несприйняття всіх інституцій влади. Насправді чітко окреслюється певна градація у сприйнятті як суспільних, так і державних інституцій, на чому варто окремо зупинитися.

Рівень довіри демонструє, що насправді відбувається градація важливих для суспільства інституцій не за шкалою ефективності їхньої діяльності, а іншою шкалою – моральності. На роль критерію, який є базовим для ранжування інституцій за рівнем суспільної довіри, претендує категорія жертвності. Крізь призму жертвності визначаються дійсно цінні та значимі для суспільства інституції: волонтери, церква, армія, добровольці. Українське суспільство найвище цінує тих, хто жертвує часом, фінансами, добрими справами і, звісно, життям.

Навіть карнавалізація політики (що домінує в сучасних технологіях формування політичного іміджу, позиціонування політичного лідера/партії) не здатна нівелювати цінність жертвності. В українському політичному процесі доза карнавалізації підвищується.

Адже комічним можна девальвувати досить серйозні речі, переводячи їх у ранг смішного. Але це не спрацьовує щодо справжніх жертв, справжньої жертвності, особливо в Україні, де вже чотири роки поспіль триває гібридна російсько-українська війна.

З часів двох Майданів сформувався запит на високі моральні якості представників політичного класу. Цей запит має насамперед важливість для активного прошарку українського суспільства. Втім, означені інтенції не корелюють з домінуючою в сучасному політичному дискурсі версією політики – інструментальною.

Ще в епоху Просвітництва позитивістська наука призвела до перекодування базових політичних понять: перехід від домінування Блага (фіналістська політика) до домінування Істини (інструментальна політика) [1, с. 11]. Інструментальна версія політики витіснила фіналістську версію, яка була домінуючою в період Античності та Християнства (табл. 1).

Через домінування сцієнтизму інструментальна версія політики виявилася «очищеною» від моралі: вона не моральна, вона також не аморальна, вона – імморальна (поза орбітою моралі). Відбулося позбавлення від понять морального штибу, оскільки дискурс моралі був таврований як суто ірраціональний. Натомість основою інструментальної версії політики стала парадигма раціональності, яка корелювала з парадигмою сцієнтизму.

Таблиця 1

**Інструментальна та фіналістська версії політики:
базові відмінності (у контексті теорії Ф. Бенетона)**

Фіналістська версія політики (період Античності та Християнства)	Інструментальна версія політики (Сучасність)
Політика підкоряється Благу (Благо – причина всього правильного і прекрасного)	Політика підкоряється Істині (домінує парадигма раціональності)
Прагнення політичного Блага	Роль відстороненого спостерігача
Політика – мистецтво, наділене чіткими завданнями	Політика – техніка на службі невизначених цілей
Удосконалення/виховання добродетності розуму	Застосування технологій Науки

Політична філософія Античності підкоряється Благу. Подібно до того, як окрема людина керується розумом у повсякденному житті, політика теж має керуватися розумом, уособленням якого є влада, що покликана вести до Блага [1, с. 20]. Ідея Блага – вважав Платон – причина всього правильного і прекрасного [7, с. 298]. Саме тому філософи Античності вважали, що правління слід довіряти лише людям з високими моральними якостями. Навіть форми правління поділяли відповідно до цих критеріїв: хороші (ведуть до Блага) та погані.

Загалом, фіналістська політика спрямована на досягнення загального блага і блага кожного. Адже благо держави збігається з благом її членів. У цьому й полягає призначення політики. Вважалося, що політика покликана встановлювати дисципліну, «призначену для розвитку добродесних навичок» [1, с. 26]. Якщо ж політика стає на службу особливих інтересів лише певного кола осіб – це суперечить природі речей. Життя згідне з Благом – це життя згідне з природою та розумом, яке протікає в досконалості та добродесності.

Інструментальна версія політики стала породженням епохи Нового часу, для якої домінуючими були ідеї безмежної віри в прогрес, раціоналізму, всесильності людського розуму, віри в науку тощо. Для інструментальної версії політики характерною ознакою стало оперування «абстрактною концепцією людини». Цей абстрактний індивід – нульова величина, що, «позбавлена історії та національності, не має жодних прив'язаностей, того, що в реальному світі визначає нашу ідентичність» [3, с. 19].

Припускалося, що оперування «абстрактною концепцією людини» сприятиме об'єктивному та, відповідно, справедливому розподілу благ у суспільстві. Апологети так званої «безсторонності» особи у політиці зазначали, що безстороння особа – це такий індивід, який здатний судити без упередженості чи передсуду [8, с. 262]. Але проблема полягала в тому, що у знеособленій абстрактній людині відсутній стрижень, точка опори, якою б мали бути ціннісно-моральні імперативи. Відповідно, під маскою об'єктивності відбувалося зрівнювання насправді несумісних форм поведінки представників політичного класу, коли, приміром, прирівнювалися брехливість та чесність у політичній діяльності.

Заручниками інструментальної версії політики стали не лише представники політичного класу, але й журналісти, які прагнуть досягти ідеалу відсторонення від подій/ситуацій/людей. Сповідуючи так званий принцип об'єктивності, журналісти вимушені обирати роль стороннього спостерігача. Але цілковите відсторонення від подій/ситуацій/людей насамперед означає відмову від опори, якою б мали стати морально-ціннісні пріоритети власної культури. Відсутність критеріїв для оцінки певної події (відмова від градації за шкалою моральності) призводить до парадоксів, коли, знову-таки, під маскою об'єктивності зрівнюються позиції тих, хто надає неправдиву інформацію, та тих, хто відстоює правду. Більше того, в сучасних інформаційних війнах траплялися ситуації, коли журналісти, керуючись принципом об'єктивності, аналізували дві протилежні точки зору щодо фейкових подій. Бо коли об'єктивність передбачає відсторонення і від брехні, і від правди, – вони моментально зрівнюються.

У політичному дискурсі спостерігалися спроби пошуку критеріїв об'єктивності. Наприклад, критерієм об'єктивності Дж. Ролз запропонував так званий принцип «вуалі невідання» (*veil of ignorance*), або «запони незнання» [8, с. 196–204]. Принцип «вуалі невідання» означає ситуацію, коли в індивіда, що розподіляє суспільні блага, відсутня інформація про його власний статус у реальному житті. Тобто, всіх учасників справедливого розподілу суспільних благ необхідно покрити «вуаллю невідання», щоб вони тимчасово «забули» про своє місце в реальному житті, про свої доходи, свій матеріальний стан, здоров'я, статус, стать тощо. Лише за таких умов, вважав Дж. Ролз, суспільні блага можуть бути справедливо розподілені. Втім, зрозуміло, що цей ідеалізований принцип насправді дуже важко реалізувати.

Стосовно негативів інструментальної версії політики Ф. Бенетон зазначав, що «ідея чисто описової або аналітичної політичної науки, яка відмовляється встановлювати відмінність між благим і дурним, здавалася б грекам настільки ж абсурдною, як і ідея медицини, що забороняє встановлювати відмінність між здоров'ям та хворобою» [1, с. 23].

На думку Дж. Грея, сьогодні проект епохи Просвітництва з його установками на прогрес, монолітність суспільного розвитку

та пріоритетність ідеї раціонального конструювання суспільно-політичного буття відходить у минуле. Рішучого удару основоположним принципам цього проекту завдав «погляд на політичне життя як на реальність, що не піддається раціональному конструюванню» [3, с. 28]. Адже політичному життю притаманні різноспрямовані та однаково обґрунтовані вимоги, що ставить на порядок денний питання постійного узгодження конфліктних інтересів, які інколи несумісні між собою.

Таким чином, стосовно відносин суспільства та влади в Україні складається враження, що суспільство сприймає вороже не владні інституції, а інструментальну версію політики, якою послуговуються ці владні інституції. Відсутність акцентів на моральних якостях представників політичного класу сприймаються як девальвація моралі та цінностей.

Разом з тим, слід зазначити, що не лише суспільство від влади має вимагати моральності. Влада також повинна перейматися моральним станом суспільства. Адже атомізація суспільства, зневіра та страх врешті призводять до деспотії. А задля розквіту демократії, як зазначав ще Ш.-Л. Монтеск'є, у суспільстві слід культивувати певні моральні якості – добро та чесність [5, с. 179].

Ш.-Л. Монтеск'є, вважаючи доброчесність душею демократії, детально прописав, як оберігати демократію в державі. У демократіях людям треба прищеплювати політичну доброчесність: любов до законів та своєї країни. І насамперед у сім'ях має культивуватися доброчесність, оскільки діти завжди наслідують батьків. Схожі думки можна виявити у Г. Гегеля, який зазначав, що дезорганізація громадянського суспільства відбувається тоді, коли нівелюються святість сім'ї та честь у корпорації [2, с. 277].

Таким чином, фіналістська версія політики більш адекватна стосовно виявлення домінуючих суспільних настроїв в Україні щодо відносин влади та суспільства. Адже запити українського суспільства корелюють з фіналістською версією політики, концептуальне ядро якої сформоване категоріями морально-етичного дискурсу. Натомість для владних інституцій пріоритетною є інструментальна версія політики, в контексті якої здійснюється формування та реалізація державної політики. Тобто, значна частина непорозумінь між владою та суспільством у постмайдан-

ній Україні зумовлена розбіжностями теоретичного характеру між інструментальною версією політики (влада) та фіналістською версією політики (суспільство). Це передбачає суттєву зміну у стратегіях соціальної комунікації між владою та суспільством, зокрема, морально-етичний контекст у всіх меседжах влади.

Звернемося до ще одного рівня розбіжностей теоретичного характеру, якими також сформовано лінію напруги між владою та суспільством в Україні. Йдеться про відмінності між англосаксонською та континентально-європейською концептуальними традиціями.

У політичному дискурсі співіснують дві концептуальні традиції (англосаксонська та континентально-європейська), що детермінували своєрідність утілення політико-ідеологічних ідей, концепцій місцевого самоврядування, теорій демократії. Наприклад, у концепціях місцевого самоврядування [11] прийнято виділяти два аналогічні типи: європейська континентальна традиція (стала основою державницької теорії місцевого самоврядування) та англосаксонська традиція (стала основою громадівської теорії місцевого самоврядування). Якщо в європейській континентальній традиції вважається, що місцеве самоврядування є складовою частиною державного управління, то в англосаксонській традиції під місцевим самоврядуванням мається на увазі самостійна діяльність громадян з вирішення питань місцевого значення [6].

Подібний підхід відобразився не лише в теоріях місцевого самоврядування, але й у теоріях демократії. Стосовно концептуалізації демократії звернемося до Дж. Сарторі, який виділив два типи демократії – раціональну та емпіричну. Першу він ототожнював з демократією французького типу, а другу – з демократією англо-американського типу. Тобто, концептуальне коріння раціональної демократії слід відстежувати в континентально-європейській традиції політичного дискурсу, тоді як витoki емпіричної демократії – в англосаксонській традиції.

Теоретики раціональної концепції демократії оперують деперсоналізованими, знеособленими категоріями («народ», «державна» тощо), маючи найчастіше на увазі не конкретний народ чи державу, а ідеалізований взірць, відірваний від реальності. В емпіричній концепції демократії завжди йдеться про певний народ

чи конкретну державу з їхніми культурними особливостями та специфікою устрою. Саме тому «раціоналістичні демократії завжди зазнають небезпеки стати уявними демократіями, дуже далекими від реальності, щоб мати змогу розв'язувати проблеми, які постають у реальному світі» [9, с. 141].

Стосовно українського суспільства слід зазначити, що для багатьох суспільних груп пріоритетною є континентально-європейська концептуальна традиція, коли превалює оперування деперсоналізованими, знеособленими категоріями («влада», «народ», «державна» тощо). Тобто, найчастіше мається на увазі не конкретна владна інституція, не конкретний посадовець, а ідеалізований взірець, який відірваний від реальності. Це демонструє прихильність суспільства до раціональної концепції демократії, яка виникла в межах континентально-європейського політичного дискурсу. Фактично, таке оперування знеособленими категоріями знімає відповідальність за власну бездіяльність. Адже критика конкретного посадовця чи конкретної владної інституції вимагає відповідального ставлення до збору інформації щодо певного посадовця, аргументації на основі дійсних фактів. Знеособленими ж категоріями доволі легко прикриватися.

Натомість представники владних органів на місцях (у зв'язку з активізацією реформи децентралізації в Україні) поступово починають оперувати категоріями концепції емпіричної демократії (англосаксонський політичний дискурс).

Таким чином, значна частина непорозумінь між владою та суспільством у постмайданній Україні зумовлена розбіжностями теоретичного характеру на двох концептуальних рівнях політичного дискурсу. З одного боку – розбіжності між інструментальною версією політики (влада) та фіналістською версією політики (суспільство), а з іншого – між раціональною концепцією демократії, що виникла в межах континентально-європейського політичного дискурсу (суспільство), та емпіричною концепцією демократії, що виникла в межах англосаксонського політичного дискурсу (влада). Це передбачає суттєве коригування стратегій соціальної комунікації між владою та суспільством, зокрема, морально-етичний контекст у всіх меседжах влади.

1. Бенетон Ф. Введение в политическую науку / пер. с франц. М. М. Федоровой. Москва : Весь мир, 2002. 368 с.

2. Гегель Г. В. Ф. Философия права / пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. Москва: Мысль, 1990. 524 с.

3. Грей Дж. Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности / пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. Рудницкой, М. С. Фетисова и др. ; под общ. ред. Г. В. Каменской. Москва: Праксис, 2003. 368 с.

4. Куц Г. М. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід Майданів // Сучасне суспільство : політичні науки : зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків: ФОП Петров В. В., 2014. Вип. 1 (5). С. 82–94.

5. Монтескьє Ш.-Л. О духе законов // Избранные произведения / пер. с фр. ; ред. И. Щербина. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955. С. 157–733.

6. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Львів: Літопис, 2002. 196 с.

7. Платон. Государство // Филеб, Государство, Тимей, Критий / пер. с древнегреч. С. С. Аверинцева, А. Н. Егунова, Н. В. Самсонова; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1999. С. 79–420.

8. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.

9. Сарторі Дж. Політична демократія: раціональна та емпірична / пер. з англ. П. Тарашука // Демократія : антологія ; [упоряд. О. Проценко]. Київ: Смолоскип, 2005. XXVIII. 1108 с. – (Політичні цінності ; вип. 1). С. 135–142.

10. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації / Соціологічна служба Центру Разумкова (з 6 по 11 жовтня 2017 року). URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlenniahromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-oriientsatsii-2>.

11. Територіальна громада: управління розвитком : кол. моногр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. ; [С.І. Чернов, Ю.О. Куц, О.В. Безуглий та ін. ; за заг. ред. Ю.О. Куца]. Харків : Константа, 2013. 540 с.

12. Democracy under Pressure: Polarization and Repression Are Increasing Worldwide / Bertelsmann Stiftung 2018. URL: <http://www.bertelsmannstiftung.de/en/topics/aktuelle-meldungen/2018/maerz/democracy-under-pressure-polarization-and-repression-are-increasing-worldwide/>.